

Києво-Могилянська академія

Галина Чуба

«УЧИТЕЛЬНЕ ЄВАНГЕЛІЄ» 1616 р. У ПЕРЕКЛАДІ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГОМІЛЕТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті розглянуто особливості перекладу Мелетієм Смотрицьким «Учительного Євангелія». Різного типу зміни, впроваджені ним у текст оригіналу, засвідчили спробу сформувати на основі відомої пам'ятки новий жанровий зразок учительно-проповідницької літератури.

З-посеред усієї літературної спадщини Мелетія Смотрицького «Учительне Євангеліє»¹ досі залишалося поза увагою дослідників: пам'ятка не була об'єктом спеціального вивчення, у загальних же працях, присвячених творчості цього автора, згадки про неї найчастіше носили інформативний характер. Причина низького зацікавлення дослідників цією пам'яткою — в неоригінальному, вторинному (як може видатись на перший погляд) характері її тексту, яким є переклад. Проте ближчий аналіз, зокрема зіставлення його з оригіналом, показує творчий підхід Смотрицького до процесу перекладу та виявляє значну частку в ньому оригінального елементу.

«Учительне Євангеліє» вийшло друком у братській друкарні Святого Духа в Єв'ї у 1616 р. і було, як зазначено в передмові, перекладом на «просту мову» так званого «Учительного Євангелія» Каліста² — збірника проповідей на недільні та святкові євангельські читання. Ця перекладна пам'ятка побутувала у репертуарі руської

---

¹ Факсимільне видання тексту: *The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj* / With an Introduction by A. Frick // *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Text. Vol. II.* — Cambridge, Mass., 1987.

² Проблема авторства цього твору залишається відкритою. Дослідники приписують його різним церковним діячам XIII та XIV ст. Аналіз найновішої літератури з цього питання див.: *Гардзаніти М.* «Учительное Евангелие» Мелетия Смотрицкого в контексте церковно-славянской традиции евангельской гомилетики и проблема перевода евангельских чтений // *Traduzione e rielaborazione nelle letterature di Polonia, Ucraina e Russia XVI–XVII secolo* / A cura di G. Brogi Bercoff, M. Di Salvo, L. Marinelli. — Alessandria, 1999. — P. 169–170; *Зема В.* Есхатологічні мотиви в руських проповідях на М'ясопуст (XVI — перша половина XVII ст.) // *Соціум. Альманах соціальної історії.* — К., 2004. — Вип. 4. — С. 205.

книжності з кінця XIV або початку XV століть. Про її популярність свідчить чимале число збережених рукописних копій та кілька перевидань. До перекладу Мелетія Смотрицького пам'ятку було надруковано 4 рази, усі церковнослов'янською мовою: у Заблудові 1569 р., у Вільні 1580 р. та 1595 р., у Крилосі 1606 р. Власне в останньому виданні вперше автором твору було названо Константинопольського патріарха Каліста³.

Видання 1616 р. з'явилося щонайменше у п'ятьох варіантах, що відрізнялися передмовами, присвяченими різним родам та особам, за сприяння яких, насамперед, як слід здогадуватись, матеріального, було здійснено публікацію. Передмови присвячені: 1) князю Богданові Соломирецькому; 2) Пелагії Воловичівні; 3) князеві Богдану Огинському та його дружині Раїні Воловичівні⁴; 4) Анні Ходкевичівні та 5) князю Федорові Масальському⁵. Лише перша передмова, Богданові Соломирецькому, підписана Мелетієм Смотрицьким. Вона більша за обсягом та відрізняється за змістом від інших. У ній вказано, що за підтримки родини Соломирецьких, а також князя Острозького він «впріме зычливыи поволынн слѣга Маѣнтін Смотрискій»⁶ зміг навчатися в «и тѣ бытныѣ и чужоземскіѣ академіи вызволеныѣ наукѣ» (13)⁷, а також здійснити переклад «Учительного Євангелія» «з ызыка словеского на ызыкѣ рѣскіи» (13)⁸.

Інші передмови, повторені практично дослівно, колективного авторства — монахів монастиря церкви Святого Духа Віленського цер-

³ У виданні 1606 р. Каліст як автор тексту названий у передмові, у виданні ж 1616 р. авторство Каліста не лише вказано, а й виразно підкреслено вже на титульному аркуші (пор.: *Въіле учительное: албо Казана, на кождѣю немю и свѣта урочныи, презѣ Свѣго Шца нашего Калиста, архіепѣкопа коѣстаггинопоѣского, и вселеѣского патріарху, преѣ двѣмасты лѣѣт по крещѣкѣ написаныи*, а теперъ ново з крещѣкого и словеского ызыка на рѣскіи переложенныи (підкреслення моє. — Г. Ч.), а також у передмовах. Цей факт дозволив дослідникам стверджувати, що за основу перекладу Смотрицький взяв саме видання 1606 р. (див. про це: *David A. Frick. [Introduction] Maletij Smotryc'kyj's Ruthenian Homiliary Gospels of 1616 // The Jevanhelije učitelnoje of Meletij Smotryc'kyj ... — Р. X*). Слід, однак, зауважити, що всі чотири видання твору, за невеликими редакторськими змінами в останньому, були копіями заблудівського «Учительного Євангелія» 1569 р.

⁴ Три перші передмови вміщено у виданні: *The Jevanhelije učitelnoje of Meletij Smotryc'kyj ... — Р. 6—26*.

⁵ Про примірники «Учительного Євангелія» із передмовами цим особам див.: *Німчук В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства // Мелетій Смотрицький. Граматика / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. — К., 1979. — С. 15*.

⁶ В. Німчук пояснює таку форму імені автора (Максентій) помилкою друкарів, а виникнення її — контамінацією світського (Максим) та чернечого (Мелетій, народне — Мелентій) імен Смотрицького. Див. про це: *Німчук В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства ... — С. 15*. Проте Д. Фрік вказує, що аналогічна форма імені Смотрицького вжита також в одному із тогочасних полемічних творів, див.: *David A. Frick. [Introduction] Maletij Smotryc'kyj's Ruthenian ... — Р. XV*.

⁷ Тут і далі у дужках подаю сторінку за виданням *The Jevanhelije učitelnoje of Meletij Smotryc'kyj ...*.

⁸ Авторство перекладу «Учительного Євангелія», однак, не викликає сумніву. На нього вказує хоча б орфографія пам'ятки, заснована на тих же принципах, які Смотрицький запровадив для церковнослов'янської мови у «Граматиці», що вийшла друком кілька років пізніше (1619 р.), наприклад, вживання літер *ѣ* та *ѡ* на позначення множини, позначення літерою *ѣ* твердості кінцевого приголосного, а *ь* — м'якості тощо.

ковного братства. У них читаємо про причини перекладу. Як зазначають братчики, твір Константинопольського патріарха, перекладений два століття тому з грецької мови на церковнослов'янську, «велии потребенъ и пожиточенъ бы^а». Однак тепер через погане знання серед людей «простыхъ и нехкихъ» (21) церковнослов'янської мови «мало потребе» и непожиточенъ ставшиса» (21). Завдяки ж виданню «хотъ в подлѣнишо и простѣнишо иазыка» текст відомої пам'ятки «якобы з мертвыхъ воскрешо» (21) стане приступним широкому колу адресатів — «мниги», або рачен и всѣи рѣского иазыка, якоко^авсѣ оумѣстны», та поширяться «на всѣ широкѣи славного и старожитного народѣ Росіского краинны» (21)⁹. Актуалізований збірник, зазначено у передмові, стане придатним у церковній практиці, насамперед, у проповідництві, на важливості чого особливо наголошують братчики: «Кгда^а то естъ каждого Христѣа^аского Казнодѣи пови^аность, не дишкѣрсы о непонатыхъ вѣры тае^ани^а скрытостѣа^а стронти, але воли и приказа^аа Бжѣски^а простыхъ и нехкихъ люде^а оучити. Ба^аны и мѣдры Казнодѣа не славы з быстрости довѣ^апѣ своего оу слѣхачѣ але самого, в збаве^аю и^а пожит^акѣ шѣкати, и на онѣю, избраного начинѣа Бжго, повѣсть, и^а пѣа славѣ вырозѣмѣны, анѣ^а тмами непонаты^а иазыка^а (в наѣце зваща до народа) мовити пожитенѣишаа рѣ естъ, по^анѣти повинне» (26).

Переклад твору Каліста «простою мовою» віддзеркалив особливості релігійно-культурної ситуації на руських землях у другій половині XVI — на початку XVII ст., зокрема зростання ролі проповідництва у щоденному парохіяльному житті. Репертуар тогочасної руської книжності, однак, не відповідав новим вимогам — традиційні проповідницькі твори, що поширювалися церковнослов'янською мовою, залишались малозрозумілими для пересічного прихожанина і не тамували його «духовного голоду». Православне проповідництво відверто програвало іновірчому. Доступне, зрозуміле для простого християнина пояснення біблійного тексту, переконлива аргументація, відмова від складних риторичних фігур, емоційність викладу — цим протестантські та католицькі проповідники здобували своїх прихильників серед православних слухачів і читачів. Про захоплення останніх іновірчою літературою читаємо у передмові братчиків до «Учительного Євангелія» 1616 р., які дорікають сучасникам, «иазыка словес^аского не оумѣючи^а, и дѣа того почасѣ до заразливыхъ еретическон словы поданон и шкрипто^а выданон наѣки пастви^ае оудаватиса звыклы» (21)¹⁰. «Відрізати протес-

⁹ Плани братчиків широко розповсюдити переклад Каліста здійснилися лише частково. Наклад «Учительного Євангелія» 1616 р., як слід думати, був не надто великий, про що свідчить загалом незначне число збережених на сьогодні примірників цього видання. Про збережені примірники «Учительного Євангелія» 1616 р. див.: Katalog druków cyrylickich XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej / Opracowały Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Piersonawcew. — Warszawa, 2004. — S. 43.

¹⁰ Згадки про популярність серед православних протестантської літератури трапляються також в інших авторів. Зокрема, Транквіліон-Ставровський у передмові до свого «Учительного Євангелія» 1619 р. вказує, що його єдиновірці «оудалися за чужими науками и разниим постлиаи за арианскими понѣрскими и калвенскими и яко мѣха на сладости меда так и они на ученияхъ прелесныхъ и спасенню шкодливыхъ оутюпали» (цитую за: Маслов С. Кирилл

тантські впливи на православну проповідницьку творчість, вибити з рук вірних протестантські постили — лютеранські і кальвіністські, — представити ортодоксальні основи віри, врешті, допомогти священикам у створенні власних проповідей», — такою, як слушно зауважує М. Кучинська, була головна мета заблудівського видання «Учительного Євангелія» 1569 року¹¹. Однак церковнослов'янська мова твору та пишномовні проповіді у стилі «плетіння словес» залишали твір «неконкурентноспроможним» у протистоянні пристосованій до вимог сучасності протестантській проповідницькій літературі. Збірник Каліста потребував модернізації, чим власне й став переклад Мелетія Смотрицького¹².

Хоча в заголовку «Учительного Євангелія» 1616 р. та передмовах до нього вказано лише про переклад на «рѣськѣ», «простѣ» мову, проте порівняння його з оригіналом¹³ засвідчує, що перетворення тексту значно глибші і не обмежуються лише переходом на інший комунікативний код¹⁴. Як показало текстологічне зіставлення окремих проповідей¹⁵, Смотрицький впровадив у свій переклад низку компо-

Транквилион-Ставроецкий и его литературная деятельность. — К., 1984. — С. 112). Про використання творів протестантських авторів не лише для приватного читання, а й для публічного виголошення свідчить відомий анекдот Саковича про святого Рея: один піп з-під Львова звернувся під час проповіді до своїх прихожан: «Послухайте, християни, казання святого Рея» (Подаяю за *Korowicki I. Stan kaznodziejstwa prawoslawnego na przelomie ww. XVI–XVII w państwie litewsko-polskim // ELPIS. — № 9 (1935), z. 2. — S. 258*). Дослідники зазначають також, що звичним для православних було відвідання проповідей у костелах та зборах. Про це див.: там само. — S. 257.

¹¹ *Kuczyńska M. Przepowiadanie Słowa Bożego. Ze studiów nad homiletyką prawoslawną w Rzeczypospolitej // Język, literatura i kultura słowian dawniej i dziś. III. Litteraria / Pod red. B. Zielińskiego. — Poznań, 2001. — S. 94.* Як неважко зауважити, заблудівське видання «Учительного Євангелія» було здійснене невдовзі після появи у польсько-литовській державі перших протестантських постил: «Польської домашньої постили» («Postylli polskiej domowej») Орасіуса (Гжегожа Оршака), що була переробкою «Постил» Філіпа Меланхтона та Яна Шпангенберга (Крулевець, 1556 р.); двох частин «Постили», перекладеної Євстахієм Трепкою з творів Орасіуса Сеєгофера та Корвіна (Крулевець, 1557 р.); та найпопулярнішого твору цього типу «Святих слів та Божих справ ... хроніка або постила» Миколая Рея («Świętych słów a spraw Pańskich ... kronika albo postylla...», Краків, 1557 р., 1560 р., 1566 р.): *Błotnicka M. Druki cyrylicie XV–XVIII wieku w państwie polsko-litewskim — tematyka, aktualność historyczna, osiągnięcia, związek z kulturą polską // Prace badawcze i bibliograficzne nad zbiorami rzadkich i cennych ksiąg i dokumentów. Materiały z seminarium polsko-radzieckiego. Warszawa 8–10 października 1985 r. — Warszawa, 1991. — S. 68.*

¹² Як відомо, уже при підготовці заблудівського видання Учительного Євангелія виникла ідея «сію книгѣ выразѣмєніа ради простѣмъ людемъ прєложити на простѣю мовѣ», і навіть були здійснені певні кроки у цьому напрямку (про що зауважує Григорій Ходкевич у передмові до видання: «и имѣѣт есмѣи о то^{мъ} попечєніє великое»), проте книгу, як відомо, видруковано по-церковнослов'янськи з остраху перед ерессю, оскільки, як пояснює той же Ходкевич, «прекладаніємъ з давныхъ пословицъ на новыє, помылка чинитсѣ немалая». Цитую за: *Ісаевич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. — Львів, 1989. — С. 75.*

¹³ Користуємося крилоським виданням «Учительного Євангелія» 1606 р.

¹⁴ Окремим аспектом вивчення «Учительного Євангелія» Смотрицького, якого тут не торкаємося, є його мовний аналіз. Зазначимо лише, що хоча мова пам'ятки не була об'єктом комплексного лінгвістичного опису, проте його окремі аспекти здійснено у працях синтетичного характеру, зокрема: *Pugh Stefan M. Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant / Harvard Ukrainian Research Institute. — Cambridge, Mass., 1996.*

¹⁵ Було проаналізовано проповіді на Неділю Митаря та Фарисея, М'ясопусну, Святих Отців, П'ятдесятниці, 11, 12, 13 нед. Всіх Святих, на початок нового року (I.IX), нед. перед Воздвиженням, а також дві додаткові проповіді: «Наѣѣа посполитѣа и штѣденѣаа» (I.VIII) та «Наѣѣа на кождѣи частѣ».

зиційних, текстових, стилістичних та інших змін, що призвели до жанрової трансформації тексту та створення на його основі нового типу гомілетичної літератури. Подані нижче спостереження мають на меті показати типові механізми цих перетворень та виявити основні риси запропонованого Смотрицьким жанрового зразка учительно-проповідницької літератури.

1. Зміни у складі збірника.

Зберігаючи в основному структуру оригіналу, Мелетій Смотрицький водночас вносить у склад збірника деякі зміни. Зокрема, слово на Вознесіння Господнє Кирила Туровського «*Прїиди нїѣ дхѡмъ, бїценныи прѣроче захарїе*», яке містили всі друковані видання «Учительного Євангелія», він замінює словом з цієї ж нагоди Йоана Золотоустого «*Кгдымъ о распятїи Хѡмъ до васъ мѣ моуѡ*» (173–184); три проповіді на початок нового церковного року (1.IX) об'єднує в одну (400–406); вилучає зі збірника проповіді на пам'ять св. муч. Георгія (23.IV) та на пам'ять св. Константина і Єлени (21.V), водночас вводить відсутні в оригіналі проповіді на Різдво Богородиці (407–412) та дві додаткові проповіді, не прив'язані до календаря: «*Наѡка на слова зєавителевы, каждыи хѡто мене визнаетъ перє люди*» та «*Наѡка каждоу часови прислѡхующаа*». Впроваджені, особливо у святковій частині, зміни свідчать про намагання Смотрицького пристосувати збірник до потреб церковної практики. Вміщені у ньому проповіді, що охоплювали основні богослужіння року, проповідники могли виголошувати або й читати під час відповідних богослужінь. Про практичне використання збірника свідчать також впроваджені Смотрицьким зауваження про використання окремих святкових проповідей для загальних служб, зокрема, проповіді на пам'ять св. Димитрія (23.X) – для загального богослужіння великомученикам, проповіді на пам'ять безсрібників Косми та Даміана (1.XI) – апостолам, проповіді на пам'ять св. Йоана Золотоустого (13.XI) – святителям. Додаткові ж проповіді, як вказано у заголовках до них, можна було виголошувати вірним з будь-якої нагоди.

2. Зміни в організації тексту.

Помітні зміни вносить Мелетій Смотрицький в організацію тексту. Зокрема, перед проповіддю вводить повний текст відповідного недільного або святкового євангельського уривку¹⁶. Надруковано його дрібнішим, ніж основний текст, шрифтом. Так само виділено фрагменти євангельського тексту у проповіді. Зауважимо, що і рукописні списки, і попередні друковані видання «Учительного Євангелія» містили лише проповіді, де текст Святого Письма було наведено невеликими, часто лише у кілька слів, цитатами¹⁷. Нова,

¹⁶ Джерелами перекладу євангельського тексту, як вказує Д. Фрік, були польські переклади Біблії 1572 р. та Нового Завіту 1574 р. Шимона Будного. Див.: David A. Frick [Introduction]... – Р. XII.

¹⁷ Для виділення євангельських цитат у рукописних списках використовували великі кіноварні крапки, у друкованих виданнях – слово «Єв'ліє».

запропонована Смотрицьким організація тексту, що нагадувала постили, полегшувала сприймання тексту та робила його структуру прозорою для користувача¹⁸.

Смотрицький впроваджує зміни також в організацію самого тексту проповіді, зокрема, нову думку починає з великої літери, а кожну наступну частину проповіді з абзацу, вводить на берегах помітки жанрової специфіки окремих її частин (як-от, *мѣтва*), подає паспортизацію цитат, причому зазначає також цитати, не виокремлені в тексті оригіналу.

3. Текстові зміни.

Дотримуючись загалом оригіналу, Мелетій Смотрицький водночас впроваджує у переклад різного типу текстові зміни. Головною метою їх є наблизити до слухача текст, що характеризувався значним ступенем узагальнення, метафоризації та абстракції. Серед текстових змін Смотрицький найчастіше вдається до таких:

- Доповнює текст вставками фактографічного змісту, що містять відомості з церковної історії, пояснення догматів віри та ін. Як-от, у прикладі (1) він пояснює помилковість вчення Арія (фрагмент відсутній в оригіналі), тоді як у прикладі (2) розширює переклад «довідкою» агіографічного змісту:

(1) Не признава^а аговѣ^а злочестивын сен Ха Ёпса нашего єдиносѣчна, то естѣ однои з Бгомъ ѿцемъ исности, одного прироже^а, и одного бо^аства быти: зачи^а не Бга, але створе^а быти его визнавалъ и оучи^а (185).

(2)

«Учительне Євангеліє» 1606 р.	Переклад Смотрицького
Прежде сихъ проклаа его бѣын петръ. Архієпѣпъ александринскіи. и ни мало въсхотѣ его, ниже въ времени самого мѣченіа его (115)	А прѣ ^а тымъ выклаалъ его былъ блаженнымъ Петръ Патріа ^{хъ} александринскіи бѣценно-мѣченикъ, а жаднымъ способомъ и подчасъ мѣченической смерти своен, которѣю для имени Хва з росказа ^а не ^а божного Мадимина мечемъ подналъ, до сполечности своен такъ непохѣтѣючого влюзнѣрци принати не хотѣлъ (185)

- Вилучає або заміняє фрагменти тексту, неактуальні в українських умовах:

«Учительне Євангеліє» 1606 р.	Переклад Смотрицького
И наполнѣтсѣ гѣмна пшѣнѣца. и проліютсѣ точила вина и масла (301 зв)	Наполнѣтѣ гѣмна наши збожѣем, и спѣжариѣ нашиѣ насѣнемъ (403)

¹⁸ Західноєвропейський вплив помітний уже у виданні «Учительного Євангелія» 1606 р., у якому було вміщено три сюжетні ілюстрації до притчі про Митаря та Фарисея та притчі про Блудного Сина. Прототипом першої з них стала гравюра Йосипа Амана 1569 р., що була використана як ілюстрація до «Постили» Якуба Вуека, прототипом інших стали гравюри Альбрехта Дюрера та Ганса Зебальда Бегама. Див. по це: Стасенко В. Проблемні питання історії початку українського кириличного друкарства // *Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства*. — Львів, 2000. — С. 169–171. «Учительне Євангеліє» 1637 р., у якому було вміщено майже п'ятдесят сюжетних ілюстрацій, своїм оформленням ще більше наближалось до західноєвропейських постил.

• Конкретизує фрагменти загально-моралізаторського змісту через їх «прив'язку» до реалій тогочасного життя, як-от, у кінцевій частині проповіді «На кождын час» читаємо:

[просімо і тоді] «...зфолкѣетъ намъ Гдѣ Бѣ ... панства Ѡчизны нашєн покое^м надѣли^т. Господара Корола нашего заховает в тихости Ѡ посторонныхъ наездѣвъ, и Ѡ домовыхъ розрѣхѣвъ: а в боазни его своєн оутвердитъ. Сена^т панствъ его в чѣлости заховает: а рицєрство напротивъ непрѣтелевъ оумощи^т: нас по^дданыхъ его а людѣ свои Ѡ вшелакныхъ навѣгѣвъ и небезпечєнствъ видомыхъ нашихъ неприатєлєн и невидомыхъ оустережє^т» (548).

• Заміняє іменники та прикметники з абстрактним значенням відповідниками з конкретним значенням, впроваджує у проповіді дієслова, що називають конкретні дії, таким чином переводячи мову релігійних абстрактів у мову конкретів.

«Учительне Євангеліє» 1606 р.	Переклад Смотрицького
Не вси ли есмы многоядѣи и сластолюбѣи и вєществєнєстєвни и сребролюбѣи (293 зв)	а за ^с не всѣ естєсємє обжирцы, роскошницѣ, пѣаницы, сребролюбцы, и в марныхъ окрасахъ кохаючисѣ (545)
И покоритъ врагѣ нашихъ (191)	насмѣщѣвъ и нарѣгачѣвъ и прєслѣдовцѣ Ѡдалит (513)
И всѣ скорьнаѣ терпѣѣ хѣ ради (180)	дѣлѣ воли Бжєєн кривжєтъ, прєслѣдова ^т , лаанѣ, соромочєн, фрасован, и мордован, быти радѣѣи прагнєт (510)

Текстові зміни цього типу найчастіше виступають у кінцевих частинах проповідей, що через насиченість імперативами з конкретним значенням нагадують інструкцію «правил християнської поведінки»:

При томъ братіє, не оупиванмосѣ, не обжиранмосѣ, не лихѣмє, не забиванмо, не кра^мо, не свѣдчи^мо фалшивє, не чѣжоложмо: а нѣ погладанмо пожаданѣє и бє^з встыдѣ на чѣжѣю сличностъ ... не гнѣванмосѣ нѣнакого ... чѣжого не лѣпѣжмо ... порожныхъ словъ не мовмо заслѣг и юркєатѣ, або заплаты ныкомѣ не задержѣймо ... чтѣм Ѡца и маткѣ, а особливє пастырєвъ, и оучитєлєвъ, Ѡ которыхъ берємо дѣховное Ѡроженьє, и православнѣю наѣкѣ ... (272) — фрагмент відсутній в оригіналі.

• Впроваджує у проповіді суспільну тематику, зокрема, доповнює їх фрагментами, зверненими до окремих соціальних груп. Наприклад, у проповіді на 11 неділю Всіх Святих на перикопу про немилосердного боржника Смотрицький значний фрагмент тексту скеровує до лихварів: «Слѣханмо лихварѣ, которіє Ѡ кредиторѣвъ своихъ безъ лѣтєсти лихѣвъ вытѣгаємо» (264–265). Фрагмент відсутній в оригіналі.

4. Стилістичні зміни.

Стилістичні зміни, впроваджені Смотрицьким у переклад, зумовлені насамперед зміною способу реалізації тексту — з індивідуального читання у випадку традиційного «Учительного Євангелія» на публічне виголошення у випадку перекладу. Намагання перекладача пристосувати

сувати проповіді до виголошення або й читання під час відповідного богослужіння проступає, зокрема, у виразніший, ніж в оригіналі, структуризації тексту та підсиленні діалогічного характеру оповіді.

До змін першого типу – структуризації проповіді – належать спроби перекладача увиразнити її текстову раму. Мелетій Смотрицький виокремлює кінцеву частину проповіді, що містила узагальнення та моралізацію, через впровадження відповідних текстових сигналів на зразок: «Вѣдати прето намъ братіє належитъ нжъ» (33), «И мы прето братіє» (122), «Прошѣ прето васъ братіє» (154) тощо. Вживання додаткових адресативних форм, найчастіше братіє, мы братіє, підсилювало діалогічний характер оповіді, створювало враження безпосереднього контакту проповідника з вірними, що, без сумніву, полегшувало її усне сприймання.

Виразно збільшене число метатекстових сигналів та урізноманітнено їхні функції, зокрема за їх допомогою перекладач вводить у текст додаткові глоси (їх маркерами виступають слова «тоєсть», «або»): «Личили Жидѡве ѿ свѣта Пасхи недѣль семь, тоєсть дніи чотырьдесѣтъ и девѣтъ, а в пѣтдесѣтѣи день обѡходили празникъ сноповъ або пѣтдесѣтѣицы, ѿ пѣтдесѣтѣи дѣи названыи» (191); «литра або фѣнтъ золота» (263) та ін.; виділяє цитати (функцію маркерів при цьому виконують конструкції типу «къ мовитъ пишеть припоминаеть оказѣеть» тощо; розчленовує текст (як-от у прикладі, «першаа речъ ест, абысмо абысмо своихъ грѣхѡвъ а не чѡжихъ смотрили: дрѡгаа речъ естъ, абысмо иншимъ такъ ѡпѣскали грѣхи» (33) – підкреслені фрагменти відсутні в оригіналі; вирізняє пряму мову (переважно через вживання слова «мовитъ», наприклад: «Подобно, мовиТ, естъ црѣство наѣное члѡви црю» (262) тощо. Головним завданням цих текстових елементів було допомогти слухачеві сприйняти складний кількарівневий текст та ідентифікувати окремі його одиниці.

Наведені нами спостереження, звичайно, не охоплюють усіх змін, внесених Мелетієм Смотрицьким у переклад «Учительного Євангелія». Проте навіть вони виразно засвідчують намагання автора не лише актуалізувати текст відомої перекладної пам'ятки у нових історичних та культурних реаліях, а й створити на її основі новий жанровий зразок учительно-проповідницької літератури. Характерними рисами його були 1) «проста мова»; 2) орієнтація на широко окресленого «простого» адресата; 3) достосування проповідей для усної реалізації, що уможливлювало практичне використання збірника у церковній практиці. Зазначимо, що проповідницькі збірники цього типу – учительні Євангелія – в руській книжній традиції початку XVII ст., щоправда, рукописні, існували ще до появи перекладу Смотрицького, і, як показує чимале число збережених списків – понад 100, користувалися значною популярністю¹⁹. За характером викладу та призна-

¹⁹ Про збережені списки рукописних учительних Євангелій див.: Чуба Г. Зі студій над українськими учительними Євангеліями другої половини XVI – XVII ст. (Генеза та особ-

ченням ці твори, як і переклад Смотрицького, наближалися до західно-європейських постил²⁰. М. Кучинська влучно характеризує рукописні учительні Євангелія як літературний жанр:

...з пограниччя літератури літургійної та індивідуальної, домашньої. Жанр, що поєднав традицію та новаторство, Захід зі Сходом, православ'я з католицизмом та протестантизмом, якому (жанрові.— Г. Ч.), однак, у результаті драматичних поворотів історії та літератури не судилося отримати власної типологічної назви²¹.

Після появи друком перекладу «Учительного Євангелія» Мелетія Смотрицького можна зауважити, щоправда не надто бурхливий, наступний розвиток гомілетичної літератури цього типу. Списки рукописних учительних Євангелій продовжували переписувати протягом усієї першої половини XVII ст., вийшли друком два наступні збірники — «Учительне Євангеліє» Кирила Транквіліона-Ставровецького (Рахманів, 1619 р.) та «Учительне Євангеліє» за редакцією Петра Могили (Київ, 1637 р.). Перше через насиченість богословською проблематикою та значну частку полемічного елементу стало зразком гомілетичної літератури для освіченого адресата. Видання ж 1637 р., по суті, було перевиданням перекладу Смотрицького, проте впроваджені у нього зміни — теми на полях та численні (близько 50) сюжетні ілюстрації — засвідчили зміну характеру твору в напрямку літератури для приватного читання. Найпопулярнішим і, водночас, останнім твором учительно-проповідницької літератури цього типу став «Ключ розуміння» Йоаникія Галятовського (видання 1659 р, 1660 р., 1663 р., 1665 р.). Як вказує М. Кучинська, цей твір, формально ще пов'язаний з попередньою гомілетичною традицією, засвідчив новий етап розвитку церковної проповіді, ставши посередньою ланкою між гомілетичною літературою на зразок учительних Євангелій та бароковими проповідницькими збірниками²².

ливості стилістичної організації текстів проповідей) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Київ — Львів, 2004. — С. 68–70.

²⁰ Автори рукописних учительних Євангелій, як зазначає Ян Янув, не лише наслідували стиль західноєвропейських постил, а й запозичували у свої проповіді (звичайно, анонімно) значні фрагменти з цих творів, зокрема з «Постили» Рея. Див про це: Janów J. Ze studiów nad ewangelizarami «uczynelnymi» XVI–XVII w. // *Slavia*.— 1950.— R. XIX, z. 3–4.— S. 317–335; Його ж. Przyczynek do źródeł ewangeliarza popa Andrzeja z Jarosławia // *Prace Filologiczne*.— 1931.— T. XV, cz. II.— S. 119–163.

²¹ Kuczyńska M. *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku — specyfika funkcjonalna* (Cyryl Stawrowiecki: *Ewangelia pouczająca*. Rachmanów 1619; Joanicjusz Gałatowski: *Klucz rozumienia*. Kijów 1659). — Szczecin, 2004. — S. 26.

²² Ibidem. — S. 94–95.

Halyna Chuba

**THE “JEVANHELJE UČYTELNOJE” 1616 TRANSLATED
BY MELETIJ SMOTRYC’KYJ IN THE CONTEXT
OF UKRAINIAN HOMILY LITERATURE**

In the article analyzed details of the translation “Jevanhelije učytelnoje” by Smotryckyj. Based on different types of changes made by Smotryckyj at the original text, Smotryckyj developed the new type of homily literature.

Михаил Дмитриев (Москва)

**КИЕВО-МОГИЛЯНСКАЯ АКАДЕМИЯ
И ЭТНИЦИЗАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ
ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН (ИННОКЕНТИЙ ГИЗЕЛЬ
И ФЕОДОСИЙ СОФОНОВИЧ)**

В статье изучен вклад «Синописа» Гизеля и «Хроники» Софоновича, двух произведений, созданных людьми, в чьем интеллектуальном формировании Киево-Могилянская академия сыграла большую роль, в трансформацию «этнической» и исторической памяти восточнославянских обществ во второй половине XVII в. Проблема в том, что в протонациональных формах самосознания, которые превалировали в культуре Киевской Руси, Московского государства и были очень весомы в культуре украинско-белорусских земель вплоть до середины XVII в., были очень слабо развиты представления, которые осмысливали бы «русскость» в этнических категориях. Грубо упрощая, можно сказать, что «русские» не понимались как gens или patio. Понятие «русскости» выросло почти полностью из политических, конфессиональных и территориальных компонентов. Ситуация изменилась в эпоху сильных западных влияний на традиционную православно-византийскую культуру восточных славян. Два изученных с этой точки зрения исторических сочинения Гизеля и Софоновича отражают этницизацию исторической памяти русской и украинско-белорусской культур в XVII в.

Предмет этой небольшой статьи — трансформация представлений о том, что такое «русский народ» в культуре русских и украинско-